

DOI: 10.18276/pz.2015.1-10

***Der deutsche Sport auf dem Weg in die Moderne. Carl Diem und sein Zeit*, red. Michael Krüger, LIT VERLAG Dr. W. Hopf, Berlin 2009, ss. 384**

Historia sportu w Niemczech w okresie niemieckiego państwa narodowego i jego kształtowania się jako nowoczesnego społeczeństwa (narodu przemysłowego) przeżywa od dwóch dekad renesans zainteresowania. Podwaliny pod ten fragment dziejów Niemiec położyli tacy

historycy sportu i kultury fizycznej, jak Horst Ueberhorst, Dieter Schulze-Marmeling i Lorenz Peiffer, a z młodszego pokolenia Nils Havemann i Constantin Kliem. Badania ww. historyków dotyczyły w głównej mierze dziejów sportu w Niemczech między 1870 a 1945 rokiem,

a dokładniej – przemian w obszarze faktografii, struktury i kontekstu polityczno-ideowego. Zdaniem wymienionych wyżej historyków, aktywność fizyczna jawi się jako bardzo ważna część poglądów Niemców doby Bismarcka, Wilhelma II, Friedricha Eberta i Hitlera na państwo, społeczeństwo, tzw. niemieckość, obcych, a zwłaszcza wielkich sąsiadów na Zachodzie – Francuzów i Anglosasów.

Wydane pod redakcją Michaela Krugera opracowanie *Der deutsche Sport auf dem Weg in die Moderne. Carl Diem und sein Zeit* jest pokłosiem wielkiego projektu, mającego na celu opracowanie biografii Carla Diema. Inicjatywę poparli: Niemiecki Związek Sportu, Niemiecki Komitet Olimpijski, Niemiecka Wyższa Szkoła Sportu (której inicjatorem był właśnie Diem) oraz stypendium Fundacji Kruppa. Zadanie opracowania biografii C. Diema – jednej z najbardziej kontrowersyjnych postaci niemieckiego sportu – powierzono Frankowi Beckerowi, profesorowi historii na Uniwersytecie w Münster. Niniejsza publikacja jest zbiorem artykułów, zaprezentowanych podczas dwóch sesji w roku 2005 i 2007. Diem był człowiekiem o prawdziwie janusowym obliczu. Był niewątpliwie zakochany w idei olimpizmu, legendzie starożytnej Grecji, w kulturze antycznej i jej micie. Działał w mieszczańskim społeczeństwie Europy industrialnej i nacjonalistycznej początku XX wieku. Uchodzi za jednego z twórców ruchu olimpijskiego w Niemczech, a także wybitnego aktywistę i działacza MKOL-u pierwszej połowy XX wieku. Diem był współtwórcą triumfów III Rzeszy na XI Igrzyskach w Berlinie.

Propagował ideę olimpijską w czasach republiki weimarskiej i III Rzeszy. Nie przeszkadzały mu przy tym ideologiczne cele Hitlera. Działalności nie zawiesił nawet w okresie drugiej wojny światowej. W Republice Federalnej Niemiec, podobnie jak bardzo wielu ludzi w różnym stopniu uwikłanych w działalność na rzecz III Rzeszy, został ostatecznie oczyszczony w amerykańskiej machinie denazyfikacyjnej i założył w 1947 roku jedną z najznakomitszych szkół sportowych na świecie – Niemiecką Szkołę Wyższą Sportu (*Deutsche Sporthochschule* – DSHS) w Kolonii. Jego biografia, jako człowieka, który w latach 1895–1939 pozostawał w bliskich stosunkach z elitą europejskiego i światowego ruchu olimpijskiego, a także prominentnymi postaciami III Rzeszy, jest przedmiotem intensywnych polemik prowadzonych w środowisku niemieckich i europejskich historyków sportu. Omawiana publikacja jest kanwą, na której wybrani historycy dokonali prezentacji najnowszych rezultatów badań prowadzonych nad niemiecką kulturą fizyczną. Autorzy reprezentują w głównej mierze instytuty sportu i inne placówki archiwalno-naukowe z terenu Niemiec, Danii i Szwajcarii.

W pierwszej części książki poruszono problem sportu jako fenomenu europejskich mas społecznych, a w drugiej – miejsce „sportowego ciała” w nowoczesnym społeczeństwie. Nowym zjawiskiem w sporcie stało się dążenie organizatorów widowisk nie tylko do przyciągnięcia możliwie szerokiej rzeszy widzów na obiekty sportowe, ale także ich kształtowanie – np. wychowanie w duchu kibicowania!

Stadiony i hale sportowe dawały takie możliwości.

W drugiej części książki przedstawiono teksty opisujące tzw. sportowe ciało w nowoczesnym społeczeństwie (*Der sportliche Körper in der modernen Gesellschaft*). Krüger przypomina, że „historia ciała” i „antropologia ciała” w historiografii znajdują od kilku lat rosnące zainteresowanie. Sport dokonał w XX wieku rewolucji w podejściu człowieka do swojego ciała. Powstały koncepcje i wizje „nowego człowieka”, które rozpowszechniły problem dopasowania *homo sapiens* do zmieniających się warunków życia. Ten problem nie był obcy również Carlovi Diemowi, który wspierał rozwój sportu pod hasłem nowej definicji uwolnienia ciała i ducha. Szczególne emocje budził stosunek do ciała kobiecego, który martwił konserwatystów i mobilizował potencjał ruchów emancypacyjnych.

W trzecim i ostatnim segmencie tematycznym tomu przedmiotem rozważań jest biografia samego Carla Diema (*Carl Diem – ein Leben für den Sport?*). Autor należał do generacji, która od lat przykuwa uwagę badaczy studiujących jej system wartości, w tym stosunek do demokracji, wolności osobistej, umiłowania tradycji militarnych i żołnierskich. Życie Diema toczyło się przez cztery fazy niemieckiej historii, przy czym aż trzy razy musiał przeżyć niemieckie klęski militarne (w 1918, 1933 i 1945 r.). Badaczy interesuje, jak udało mu się przezwyciężyć te cezury w kontekście osobowości, poczucia wartości i własnych ideałów? Czy sport był jedyną stałą wartością w jego życiu?

Postęp XIX i XX wieku wprowadzał jednostkę w coraz intensywniejsze interakcje społeczne, ograniczając jego wolną wolę. Diem działał na wielu polach – jako funkcjonariusz sportu, dziennikarz, naukowiec, dyplomata czy też pomysłodawca nowych rozwiązań w sporcie. W swoim intensywnym życiu zawiązał wiele bliskich znajomości z przedstawicielami różnych profesji w Niemczech i, co ważne, w kręgach międzynarodowych. Kontakty wśród „możnych ówczesnego świata” pozwoliły mu kontynuować swoją karierę mimo zmian systemu politycznego w Niemczech.

Wprowadzenie pióra Hermanna Lübbe (*Sport – egalitär und elitär. Ein Essay über Leibesamanzipation kulturell und politisch*) poświęcone jest jednemu z największych fenomenów masowej kultury końca XIX wieku – wspomnianemu wcześniej „uwolnieniu” ciała pod wpływem nowych prądów kulturowych i politycznych Oświecenia. Ucieczka ciała spod ograniczeń kanonu zachowań, mody i tradycyjnie pojmowanej higieny ciała wchodziła w kanon ruchów aktywności cielesnej. W II Rzeszy Niemieckie Turnerstwo propagowało uwolnienie ciała w imię aktywności ruchowej w połączeniu z politycznym idealizmem i romantyzmem. Autor stwierdza, że choć hasło uwolnienia ciała służyło później totalitarnym ideologom, to emancypacja ciała służyła uniezależnieniu szerokich mas społecznych. Lübbe w swojej głównej myśli stwierdza, że w pierwszej połowie XX wieku w Niemczech z jednej strony umocniły się tendencje potężnego upolitycznienia kultu ciała,

zaś z drugiej – „uwolnione ciało” odegrało dużą rolę w rozwoju i ekspansji kultury masowej.

Pierwszą część tomu otwiera opracowanie Franka Beckera (*Massengesellschaft-Massensort-Masennrituale. Carl Diem und die Herausforderung der Moderne*), który analizuje miejsce celów i ideałów Carla Diema na tle kształtującego się masowego społeczeństwa, sportu oraz nowych rytuałów tego świata. W centrum rozważań autora stoi Carl Diem i zjawisko olbrzymich imprez masowych. Becker analizuje jego wypowiedzi na temat polityki, społeczeństwa, sportu i rozwoju obiektów sportowych od II Cesarstwa do III Rzeszy.

Z kolei Ewald Frie (*Militärische Massenrituale*) analizuje związki między masowymi rytuałami lat 20. XX wieku a tradycjami militarnymi Niemiec. Autor podkreśla np. ewolucje marszów wojskowych od XVIII wieku i zmiany barw na sztandarach. Uwagę jego przykuły również doświadczenia wojenne weteranów, ich debaty o sensie i celach Wielkiej Wojny oraz relacje między światem armii a światem cywilnym w Republice Weimarskiej. Zdaniem autora charakter tych związków ukształtował się w okresie pierwszej wojny światowej, a paramilitarne mury Republiki były pozostałością po Wielkiej Wojnie. Inscenizacje lat 20. XX wieku odzwierciedlały dominujące w niej doświadczenia. U podstaw masowych inscenizacji okresu 1919–1933 tkwiła zawsze inscenizacja wojenna.

Problematykę masowych rytuałów w świętach turnerskich w XIX i początkach

XX wieku kontynuuje Michael Krüger (*Turnfeste als Massenrituale des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*). Autor stwierdza, że Niemieckie Święta Turnerskie były fenomenem, który potrafił skupić rzesze widzów nieosiągalne nawet we współczesnych czasach. Krüger opisał świat Niemieckiego Turnerstwa (NT) objęty ramami czasowymi między 1860 a 1938 rokiem. Swą uwagę skupił na rytuałach turnerów i ich związkach z polityką, życiem kulturalnym i stosunkiem do cielesności. W Świętach Turnerskich widzi emanację niemieckiego nacjonalizmu i *habitus* Niemców. Przeciwieństwem były Igrzyska Olimpijskie, które propagowały elementy międzynarodowe. C. Diem usiłował połączyć te światy w trakcie XI Igrzysk organizowanych w Berlinie w 1936 roku.

Moguncki historyk sportu Niels Havemann kieruje swoją uwagę ku futbolowi i jego związkom ze światem polityki i ideologicznymi celami państwa (*Grosse Fussballspiele-Hochfeste politischen Massen*). Wychodzi z założenia, że masy poszukiwały na stadionach nie tyle polityki, ile rozrywki, odprężenia, poczucia wspólnotowości, chęci dzielenia doświadczeń i poczucia identyfikacji. Sama polityka jest do świata sportu przynoszona z zewnątrz przez polityków, funkcjonariuszy państwowych, naukowców i intelektualistów.

Problemowi utrwalenia Igrzysk Olimpijskich 1936 roku w postaci obrazu poświęcone są rozważania Hermana Bausingera (*Bildersport-Olympische Spiele im Kleinformat*). Autor analizuje to zjawisko na przykładzie Albumów

Olimpijskich upamiętniających Igrzyska w Los Angeles w 1932 roku oraz Garmisch-Partenkirchen i Berlinie w 1936 roku. Albumy wyszły w milionowym nakładzie i znacznie przyczyniły się do popularyzacji Igrzysk. Autor stawia tezę, że oddziaływanie tego typu opracowań można porównać do filmów olimpijskich autorstwa Leni Riefenstahl.

Pierwszy segment opracowań zamykają rozważania nad polityczno-lewicową alternatywą dla Berlina, jaką stanowiła tzw. Ludowa Olimpiada w Barcelonie (*Barcelona gegen Berlin. Das Projekt der Volksolympiade 1936*). Andre Gounot omawia idee lewicowo-komunistycznych ugrupowań Republiki i międzynarodowego ruchu komunistycznego, realizującego projekt „lewicowej olimpiady”, który został przerwany przez wybuch wojny domowej w Hiszpanii.

Drugim segmentem tomu otwiera Frank Becker (*Der Sport in der Korpergeschichte der klassischen Moderne und die Position Carl Diems – einer Skizze*), który analizuje miejsce sportu w historii ewolucji poglądów dotyczących cielesności, w kontekście działania Carla Diema. Zmiany wynikały z rozwoju przemysłu i idącej za nim urbanizacji i migracji ludzi ze wsi do miast. Rozwijający się w miastach sport rozwinął ideę „nowego wysportowanego człowieka”, a sportowcy wstąpili do elitarnego grona osób, których „warto znać i się z nimi pokazywać”. Nowa dynamiczna jednostka wykorzystywana była przez partie polityczne i wielkie ideologie. Autor podkreśla wybitnie pozytywną rolę sportu w szkolnictwie i życiu społecznym

Niemiec i Włoch lat 20. i 30. XX wieku. Stwierdza przy tym, że w volkistowsko-nazistowskim sporcie silniej niż w innych systemach politycznych akcentowano komponent estetyczny.

Michael Krüger poddaje analizie stanowisko C. Diema wobec dwóch wielkich, rywalizujących ze sobą nurtów mieszczańskiej kultury cielesnej – turnerstwa i sportu (*Carl Diems Friede zwischen Turnen und Sport*). Nawiązuje przede wszystkim do głośnej broszury Diema z 1914 roku *Friede zwischen Turnen und Sport*, w której ten usiłował częściowo pogodzić przeciwnieństwa między turnerami a sportowcami. W opinii Krügera broszura umocniła pozycję Diema w świecie sportu i rozpełtała wielką dyskusję o sensie i wartościach sportu, turnerstwa oraz gimnastyki.

O samym sporcie, a w zasadzie o jego związku z nowoczesnością, pisze Noyal Dinckal (*Der Körper als Argument*). Pod lupę wziął również postępujący w Niemczech proces unaukowania sportu pod względem koncepcji i struktur, jaki został zapoczątkowany wraz z założeniem w 1920 roku Niemieckiej Szkoły Wyższej Ćwiczeń Cielesnych (*Deutsche Hochschule für Leibesübungen – DHL*). Carl Diem odegrał wielką rolę w tworzeniu jej struktur i programu. Przez wiele lat kierował tą instytucją, którą po wojnie przeniesiono do Köln. Zdaniem autora stworzenie DHL było pierwszym krokiem w kierunku instytucjonalizacji młodej jeszcze nauki o sporcie i połączeniu jej z innymi – starszymi – gałęziami wiedzy, mianowicie antropomotoryką, antropologią, fizjologią czy psychologią.

Zainteresowanie „nowym człowiekiem” na przykładzie faszystowskiej Italii omawia Daphne Bolz (*Ein neuer Mensch*). Autorka stwierdza, że idea ta zajmowała centralne miejsce w ideologii włoskich faszystów, jednak nie miała jasno zdefiniowanej treści. Reżim istotnie podniósł znaczenie społeczne i polityczne sportu, a „nowy człowiek” miał być końcowym efektem „antropologicznej rewolucji”, jaka nastąpić miała w społeczeństwie włoskim. Mussolini od 1925 roku podniósł sport do rangi istotnego instrumentu wychowawczego, budującego nowego obywatela faszystowskiej Italii. „Nowy człowiek”, jako ucieleśnienie doskonałości duchowej i fizycznej, był prezentowany na wszelkich inscenizacjach masowych.

Elke Stiller (*Körperbilder in der Arbeiter-Turn-und Sportbewegung*) kontynuuje temat wyobrażeń o ciele/człowieku idealnym, analizując jego miejsce w politycznych i ideologicznych wyobrażeniach lewicowo-robotniczego ruchu turnerskiego. Konstatuje, że w latach 20. XX wieku zwyciężył ideał cielesny, uosabiający siłę fizyczną i witalność każdego turnera oraz że model ten wycisnął piętno na wielkich imprezach sportowych świata robotniczego okresu Republiki.

Spojrzenie na ideologiczne i estetyczno-kulturalne funkcje ciała, w innych niż Niemcy krajach, są tematem dwóch kolejnych artykułów. Miejsce ruchu sokolego w Czechach, jego rola w budzeniu się nowoczesnego poczucia narodowego i dążeń do socjalizacji narodu czeskiego w duchu społecznej dyscypliny i podniesienia jego tężyzny fizycznej omawia Diethelm Blecking

(*Gelehrte Körper der Nation und der Sozialismus*). Autor prezentuje sylwetkę założyciela ruchu, Miroslava Tyrsa, oraz opisuje historię założonego w 1862 roku ruchu. Jego zdaniem czeskie „sokoły” odegrały fundamentalną rolę w procesie narodowego dojrzenia Czechów aż do odrodzenia ich państwa w 1918 roku, a także w czasach pierwszej Czechosłowacji (1918–1938).

Nicolaus Katzer (*Körperkultur und Bewegungszwang*) przedstawił w swoim opracowaniu struktury sportu radzieckiego. Stwierdza, iż pomimo to, że Rosjanie odnosili wielkie sukcesy na arenie międzynarodowej, zachodni historycy nie interesowali się nimi zbyt. Produktem założeń stalinowskiego systemu była koncepcja masowej mobilizacji mas i poddania ich procesowi wychowania przez państwo. Idea „dyktatury ruchu” i fenomen „nowego człowieka” zmobilizowanego dla celów reżimu i wspólnoty klasowej/narodowej był osią radzieckiego sportu.

Gertrud Pfister (*Neue Frauen und weibliche Schwäche – Geschlechterarrangements und Sportdiskurse in der Weimarer Republik*) pochyliła się nad rozwojem sportu kobiecego oraz skutkami rosnącego od 1900 roku uczestnictwa dziewcząt i kobiet w ruchu ćwiczeń cielesnych i sporcie wyczynowym w Niemczech. Aktywność cielesna, zdaniem Pfister, sprzyjała procesom emancypacji w gospodarce, życiu politycznym i społecznym. Towarzyszyła jej debata o ideale ciała kobiecego i pożądanym obrazie samej kobiety.

Trzeci segment tomu otwiera Frank Becker rozważaniami na temat perspektyw powstania biografii Carla

Diema (*Perspektiven einer Carl-Diem-Biographie*). W centrum rozważań znajdujemy pogląd, że dyskusja nad biografią Diema winna uwzględnić wpływy historii społecznej i historii psychologii. Postulat ten jest tym bardziej zasadny, iż biografia Diema obejmuje czas od II Cesarstwa po Republikę Federalną. Mógł się uznawać za człowieka uniwersalnego, działającego dla sportu na wielu polach – od funkcjonariusza począwszy, a na naukowcu skończywszy.

Friedrich Lenger (*Netzwerkanalyse und Biographieforschung – einige Überlegungen*) z kolei poruszył ogólną problematykę badań nad relacjami międzyludzkimi i międzygrupowymi, a także ich użyteczności dla pogłębionych dzieł biograficznych. Wysuwa postulat zachowania właściwych proporcji między jednostką a jej politycznym, społecznym i kulturowym otoczeniem oraz więziami, jakie go z nimi łączyły.

Ten wątek rozwija na przykładzie związków między jednostką a zmieniającym się od 1800 roku otoczeniem Ewald Frie (*Pluralistische Biographien*). Autor kwestionuje zasadność tez Jacoba Burkhardta i Maxa Webera o zawężających się polach wolności i autonomicznego działania jednostki ludzkiej. Uważa, że im „więcej struktury, tym więcej jednostki”.

Wolfgang Kruse natomiast pyta o zasadność pojęcia generacji wojennej (*Gibt es eine Weltkriegsgeneration?*). Swoje przekonanie buduje poprzez analizę różnych pojęć związanych ze zjawiskiem pokoleń. Koncentruje się na omówieniu

określonych doświadczeń wojennych i stwierdza, jak szybko podlegały one mitologizacji.

W kierunku powstania biografii C. Diema prowadzi czytelnika tekst Jurgena Courta (*Zum Beispiel Alfred Peters [1888–1974]*), który jest poświęcony analizie biografii Alfreda Petersa, a szczególnie jego oddaniu służbie nazistom. Peters był niemieckim psychologiem, filozofem i ekonomistą, pnącym się po szczyblach kariery naukowej w latach 1926–1939 w Niemczech, a później na uniwersytecie w Wiedniu. Mimo że należał do SA i NSDAP, został uniewinniony w procesie denazyfikacyjnym. Po wojnie nauczał w szkole dziennikarskiej w Akwizgranie (1948–1952). Jego socjalizacja w pierwszej wojnie światowej doprowadziła go do wniosków na temat sportu, które były zupełnie odmienne od tych, jakie prezentował Diem. W obszernej analizie fundamentalnej pracy Petersa *Psychologie des Sports* z 1927 roku można dostrzec jeden wiodący punkt sporny. W przeciwieństwie do Petersa, który uważał sport za ucieczkę od „własnej pustki” i „działalność nihilistyczną”, Diem łączył ze sportem pozytywne doświadczenia na polu pedagogiki, kultury i higieny. Za wszelką cenę pragnął też uchronić sport od związków z polityką. Porównując obie postaci, trudno jednak określić ich faktyczny stosunek do nazizmu i III Rzeszy. Obaj bowiem w okresie Cesarstwa i Republiki pozostawali dalecy od skrajnego nacjonalizmu, volkizmu i nauk o rasie. Z nazistami zaczęli współpracować dopiero wtedy, kiedy musieli,

czyli po 1933 roku. Ocenę samego Petersa utrudnia również fakt, że jego prace były mocno krytykowane w latach 1934–1935 przez samego Alfreda Bauemlera – głównego koryfeusza nazistowskiej ideologii sportu.

Skupiona wokół biografii Deima grupa badaczy przywiązuje dużą wagę do analizy biografii innych funkcjonariuszy i sportowców, którzy również byli rozdarci między polityką, kulturą, mediami i postawami społecznymi. Takim badaczem jest Volker Kluge (*Lebensläufe von Sportlern und Sportfunktionären zwischen Sport, Politik, Kultur, Medien und Gesellschaft – eine kurze Geschichte von Sport-Auto-Biographien*), który wyraża pogląd, że biografie ludzi sportu z tamtych czasów mają silny związek z procesem komercjalizacji, który nadszedł do Niemiec w latach 20. XX wieku z USA.

Karl Lennartz (*Karriere durch Kontakte? Carl Diem und seine „Beziehungspflege“*) nawiązując do jednego z wcześniejszych artykułów (Friedricha Lengera) zastanawia się nad tym, czy pielęgnowane przez Diema intensywnie rozległe kontakty towarzyskie pomagały mu w karierze. Autor konstatuje, że na każdym etapie kariery Diema i w każdym z „czterech Niemczech”, w których przyszło mu żyć, otaczał się on kręgiem osób wzajemnie z nim powiązanych. Początek tych koneksji widzi Lennartz w jego wybitnej aktywności mającej na celu włączenie Niemiec do ruchu olimpijskiego, udziału w pierwszych Olimpiadach, jak i osobistych kontaktów z samym Pierrem

de Coubertinem. Nie tylko polskiemu czytelnikowi uchodzi fakt, że przed śmiercią „Ojciec nowożytnego Olimpizmu” przekazał swoją spuściznę nie do rodzimej Francji, tylko Diemowi, do jego Międzynarodowego Instytutu Olimpijskiego (w 1937 r.)!

Dojście Hitlera do władzy mogło zakończyć karierę Diema, lecz Fuhrer potrzebował mieszczańskiego/republikańskiego funkcjonariusza sportu do swoich celów. Ten watek dociekań badawczych w obszarze porównawczej biografistyki kontynuował Hans-Joachim Teichler (*Altrock und Diem – zwei vergleichende Biographien*). Poczdamski naukowiec dokonał porównania wspólnych wątków występujących w biografii dwóch pionierów niemieckiego sportu: Hermanna Altrocka (ur. w 1887 r.) i Carla Diema (ur. w 1882 r.). Za wspólne dla nich obu doświadczenie autor uznaje „ideę 1914 roku”, na bazie których rozwinęli oni podobne poglądy na temat roli turnerstwa i sportu w „umacnianiu tężyzny fizycznej społeczeństwa” i „wychowania dla obronności”. Obaj walczyli o uznanie społeczne dla sportu stosując te same argumenty – m.in. sportowca jako ideału piękna. Obaj również aktywnie działali zarówno w czasach Cesarstwa, Republiki, jak i III Rzeszy. Altrock i Diem po 1945 roku bez skrupułów wcielili się wspólnie w rolę ofiar, z sukcesem kontynuując swoje kariery w RFN.

Wydana pod redakcją Manfreda Krügera monografia ma na celu przede wszystkim przegląd głównych problemów związanych z 1) węzłowymi tematami historii aktywności cielesnej Niemców w obszarze

form organizacji, struktur i samej aktywności w sporcie masowym i wyczynowym oraz 2) perspektywami powstania biografii Carla Diema, mocno osadzonej w tych zjawiskach i w najnowszych tendencjach europejskiej biografistyki. Można wyrazić przekonanie, że w tym sensie redaktor i autorzy wnieśli do tego ostatniego zadania istotny wkład.

MIŁOSZ STĘPIŃSKI